

HALLGATÓ EGYHÁZ

Máté-Tóth András

Módszertani megjegyzések

Mielőtt rátérnék a hallgató egyház típusainak elemzésére, szükségesnek látom, hogy az egyházi múlttal kapcsolatos vizsgálódások módszertanáról mondjak néhány olyan szempontot, amelyek az elmúlt húsz év alatt szűrődtek le bennem, melynek során e témáról a magam gondolkodása is némiképpen átalakult.¹

„Alkotó értelmiség”

Alapvető ismeretelméleti tétel, hogy érzékelésünk alkotó természetű. Az ember lát, s ahogyan lát, olyanná válik világa. Ez az alkotó látás nem csupán azt jelenti, hogy valamilyen észleletünket saját előítéleteink, kedvünk, élettörténetünk alapján többé kevésbé a magunk képére és hasonlatosságára alakítjuk. Azt is jelenti, hogy mi magunk választjuk meg rejtőzve izgató világunkból azt, ami számunkra fontos, és olyan kontúrokat adunk neki, amely a mi arcvonásainkra emlékeztet. Különösen az értelmiségi embernek, aki nem is elsősorban ismereteinek gazdagságával, hanem az ismeretszerzés tényére és sajátosságaira való reflektálásával tünteti ki magát, tehát az értelmiségi embernek kétszeresen is tudnia kell látásának, gondolkodásának és beszédének alkotó jellegéről. Egyrészt a ismeret természetének tudása miatt, másrészt az ebből fakadó felelősség miatt. Számára minden alkotó megismerés etikai, erkölcsi természetű – akkor is, ha fizikusként az anyag részecskéinek energiáira bukkan, ha vegyészként az élet törekeny titkát kutatja, vagy ha társadalomkutatóként az együttélés és a kommunikáció vonulatait tárja fel.

¹ Elhangzott rövidített formában a SZHF 2008-as Tudomány Napja alkalmából szervezett konferenciáján. A teljes változat elhangzott a Wesley János Lelkészképző Főiskolán 2008. november 8-án. Köszönettel tartozom azoknak, akik a nyers változatot kiegészítő megjegyzéseikkel ellátták, különösen Fehérváry Anikónak, Kopniczky Zsoltnak, Lázár Kovács Ákosnak, Laurinyecz Mihálynak és Zatykó Lászlónak.

„Egy csónakban”

Akik hasonló kérdésekkel foglalkoznak, egy közösségbe tartoznak, egy csónakban eveznek. Elsősorban azért, mert közös téma közös alkotói. Ez a fundamentális közösség akkor is létezik, ha egyébként az adott jelenségekkel foglalkozók alapállása vagy aktuális véleménye akár jelentősen is eltér egymástól. Ebben a közös szellemi térben, legyen az bármely nagy feszültséggel is töltött, az értelmiségi annak is tudatában van, hogy nem csak elmélkedő társaival fogja őt közösségbe az értelmiségi nivolt episztemológiai és etikai dimenziója, hanem a vizsgált tárggyal való alapvető rokonsága soha nem teheti teljességgel kívül állóvá. Ahogyan az emberről szóló filozófiai reflexió mindig szól magáról a filozófusról, a társadalomról szóló a társadalomkutatóról, úgy mutatja be a vallásról, egyházakról diskurálókat a vizsgált tárgy. Könnyű lenne az objektivitás biztonságot nyújtó távolságtartása révén megmenekülni a megérintődés sebző közelségétől, s az alkotó elmének akár meg is bocsátható, ha visszariad attól, amit felismer, ám a megismerésre való reflexió második lépésében már tudomásul kell vennie, hozzá tartozik alkotásához, s a látás bátorsága után az összetartozás vállalásának még nagyobb bátorságot igénylő, súlyos feladata elé kerül.

Megközelítések

A múlt és az egyházak összefüggéseinek vizsgálatánál az egyházi felelősség oldaláról közelíteni természetes és jogos szempont, hiszen az egyházak öndefiníciójuk szerint a megváltás kiemelt hírnökei, az emberért porig hajolt Isten irgalmának közösségi tanúi. A kereszténység válasza a bűnre a megváltás és az ebből fakadó megbocsátás. A keresztény tanúságtétel hitelének és hatékonyságának kulcsa a megváltásba vett hit tanúsítása, amely másképpen nem is történhet, mint a saját bűnök feltárással és az isteni irgalom erejéből véghezvitt folyamatos megtéréssel és állandó reformmal.

Az alkotó értelmiségi közösségről, intellektuális és erkölcsi felelősségéről mondotak értelmében az egyházi magatartás, még inkább az egyházi bűnök vizsgálóinak le kell számolniuk saját objektivitásukkal. Miközben a tudományosság egzakt igényeinek törekednek megfelelni, aközben saját érintettségük hermeneutikai következményeiről is számot kell adniuk. Az egyházi múlt kritikus feltárásának igénye, ennek az igénynek artikulálása, részleges kielégítése és ez ezzel kapcsolatos elégedetlenség kifejezése megalkotott diskurzus, amely közös térbe fogja az összes szereplőt: az egykori ügynököt mai elemzőjével, a naivat a felvilágosulttal, a megrendültet a kárörvendővel. A kritikus elemzőtől önkritikát vár a megjelölt téma, ugyanúgy mint a megkritizálttól az elemzések eredménye.

Az egyházban a történelmi bűnök tematikája elsősorban a hit terében értelmezendő, s csak másodsorban, ennek kifejezéseként a társadalmi nyilvánosság agóráin. A kritikus elemzőnek ismernie kell és el kell fogadnia a hit e viszonylag rejtett terét, amelyet az egyházi hagyomány önreflexiója teremtett. Ugyanakkor az egyház tagjai és hivatalviselői számára a hit tere nem védvár, amely menedéket adna a kritika nyilatától, és nem felmentés a társadalmi tanuságtétel kötelezettsége alól, hanem éppen hogy megalapozza és inspirálja az irgalom Istenébe vetett hit megvallását.

Három némaság

Az egyházak sokak véleménye szerint tartoznak még megszólalni múltjuk bűneiről, bár nem állítható róluk, hogy teljes némaságba burkolódtak volna idáig. Mégis érdemes talán az egyházak hallgatását finom vonásokkal és pasztell árnyalatokkal megfesteni. Háromféle némaságot látni, melyek egyszerre vannak jelen, s melyek a távolról közelítőnek akár egyformának is tűnhetnek.

Az első az *elnémított egyház* története, amely köztudottan az ötvenes évek elnémított társadalmának egyik vetülete. Az egyház még hiánytalanul őrizte hitvallását, teológiai és pasztorális fegyverzetét, ám a politikai intézkedések és eljárások totális

igénnyel némították el. A második a *hallgató egyház*, amelynek már lehetősége lenne megszólalni, de nem él vele, vagy azért, mert nem látja elérkezettnek az időt, vagy azért – talán ez az általánosabb – nem találja szavait, esetleg elfeledte azokat. Végül, a keresztény hagyomány ismer egyfajta egyházi titoktartást, az arkanum fegyelmet, amelyre a legszentebb történet eltakaró ikonosztások emlékeztetnek, s amely a meglett mondanivalót csak a beavatottnak közölheti, s amely a nyilvánosság ricsajában üzenet azoknak, akik a lényegekhöz közelebb, a szentbe beljebb kívánnak lépni. Ezt a hallgató egyházat az *arkanum egyháza* kifejezéssel jelöljük.

Elnémított egyház

Megszakított átmenet

A kommunista hatalomátvétel olyan társadalomban kaparintotta meg a hatalmat, amelyet a megkésett modernizáció jellemezett már egy évszázada, benne a katolikus kereszténység két harmados többségével, az egyházi méltóságok felsőházi tagságával, ugyanakkor a közoktatás, az egészségügy és a civil társadalom legnagyobb részének fenntartásával. Két gondolatkör fémjelezte az egyház társadalmi, politikai és kulturális jelenlétét. Egy tradicionálisnak mondható, amely a kereszténységben, annak erős politikai és kulturális dominanciájában látta a társadalom, végső soron az ember boldogulásának letéteményesét. S egy másik, amely a szekularizáció európai folyamatait látván új szavakat és új modelleket igényelt az egyháztól. A teológiában már a háború előtt kísérletek zajlottak a zárt neoskolasztikus és ultramontán gondolati rendszer megnyitására, s a kritikus szociális érzékenység elméleti beépítésére. A hagyomány-centrikus és a személy-centrikus alapállás akadémikus vitáit azonban egyre inkább elnyomta a masírozó katonai egységek ütemes csizmadobogása, a feltépett ajtók csattanása és a nyilvános hangszórókból ordító primitív csasztuskák rémítő zaja.

Leegyszerűsítőnek tűnik a hatalomátvétel előtti pillanat magyar társadalmára egy ségesként tekinteni, amint a „Köztes-Európa” más társadalmaira is. Kézenfekvően

adódik Ausztriára nézni, ahol semleges államban az ausztromarxizmus tíz esztendő után kifulladt és adott ugyan lendületet a szociáldemokrata irányzatoknak, de nem tette lehetővé a társadalmi víziók heves vitáit, amelyek kihatottak a politikai cselekvésre és modellalkotásra és ami a legfontosabb: nem akasztották meg a szerves társadalomfejlődést. A totális diktatúra ezzel szemben az egész társadalmat torzítóvá tette, ha annak bármely szeletére kérdezzük egy torzó darabját vizsgáljuk, tudnunk kell, hogy részeinek működésképtelensége elsősorban az egész tönkretételével magyarázandó.

Az elnémitás hatékony eszközei

Bőséges és egyre bővülő egyháztörténeti források állnak a múltat kutatók rendelkezésére, melyek hűségéről és árulásról szólnak, s melyek korszakhoz illő árnyalt elemzése komoly szakmai kihívás. Egyben az igényes szakemberek egyet értenek, nem csupán kétféle embertípus és kétféle stratégia jellemezte az adott kor hívóinak viszonyát a vallásellenes hatalomhoz. Az életutak színesek, összetettek, s a hűség és hűtlenség határa olyan mint az országok közötti zöld határ: tele árnyakkal, tövises bozóttal, s a lopakodó nem mindig tudja, milyen irányban halad. Nem csak a keresztényeket és zsidókat, hanem az egész társadalmat sikerült néhány év leforgása alatt tapsviharokba, szovjet indulókba, zajos felvonulásokba némítani. Ismerjük az eszközöket, a püspöki kar deportálását, a szerzetesek deportálását, a koncepciópapi pereket, az egyetemi felvételtől való kirekesztést, a pedagógusok állásvesztését, a szülők folyamatos zaklatását hittanbeíratások előtt, hosszú a sor. Mondhatjuk, hogy a Köztes Európában a kelet-németek és a csehszlovákok rosszabbul jártak, a lengyelek és a horvátok jobban. De minden kutatási eredmény azt látszik bizonyítani, hogy sokban sikerrel járt a totális mobilizálási program. Egy egész kulturális régió társadalmi fejlődését legalább két nemzedékre sikerült megakasztania; sikerült a nemes értékekbe vetett hitet kinevetni a szolidaritást és felelősségvállalást az úgynevezett önépítés karrierlogikájára cserélni. Ez a legmeghatározóbb öröksége az ú.

n. „elmúlt negyven évnek”. Ez az öröksége a magyar társadalomnak, ezzel kell megbirkózni, ennek közegében lehet megfelelően feltenni a felelősség kérdését.

Személyes drámák és kifáradás

Az ijedtség éberré tesz, a félelem fásulttá. Ebben a hosszú korszakban – különösen annak első szakaszában – a társadalom komoly része folyamatos félelemben élt, amely csak a 80-as években vált egyre kevésbé indokolttá, de addigra rutinizálódott az óvatosság. A személyes élettörténeteket hallgatván kirajzolódik, hogyan tompultak el egyre a belső disszonanciák, s az önvád és önfelmentés feszültségét hogyan kezelték sokan az „ez van, ezt kell szeretni” lakonikus egykedvűségével. Miközben a társadalmi vonulatokat figyeljük, a személyes élettörténetek tanítanak meg igazán az óvatos nyilatkozatokra és az elhamarkodott ítéletek kerülésére. Egészségkutatók kimutatták, hogy létezik egy kelet-európai egészség-paradoxon, amelynek jellemzői közé éppen az imént említettekéből fakadó alacsony szintű ellenálló képességet sorolják, s a gazdagon dokumentált kutatási eredmények kimutatják, hogy sajnos csak ritkán igaz az ismert mondás: palma sub pondere crescit.

Hallgató

Ecclesia discens

A hallgató egyház (ecclesia discens) a katolikus és az anglikán teológiában szembeállítva a tanító egyházzal (ecclesia docens) eredetileg azon az egyházképen nyugodott, miszerint a püspökök az apostolok utódai, akiknek az a küldetése, hogy menjenek szét az egész világra és tanítsák az összes nemzetet. Az egyház ebben az értelemben tanító, s egyben hallgató, tanuló egyház, mert hallgatja az Evangéliumot. A hagyományos szembeállítás azonban új értelmet kapott a II. vatikáni zsinatot követő egyháztani szakirodalomban, amely az egész egyház közösségét tekintette tanítónak és tanulónak egyaránt, s nem a hierarchiát tanítónak és mindenki mást tanulónak. A kommunizmus korszakába érkező egyház teológiája erőteljesen püspök és papcentrikus volt, s a hívek felelőssége hangsúlyárnyékban maradt. Az egyházül-

dözés idején a keleti blokk országaiban általában egy sorsra jutott a pásztor és nyája, amely alapján a keresztény közösségekben a gyakorlat mintegy megelőzte a zsinat jóváhagyó tanítását a közösségi egyházzól. A hagyományos felosztásnak lett illetve lehetett fontos egyházzvédő szerepe is, miszerint a pásztorok védték védhették a rájuk bízottakat. Úgy tudni, hogy egyedül az NDK katolikus püspöki kara szögezte le egyik határozatában, hogy az állami hatóságokkal csak a püspökök tárgyalhatnak, s ezzel az állam felé hallgatásra intette a papokat és a laikusokat, kizárólagosan magára vállalván az egyházzpolitikai tárgyalásokat. A többi országban azonban nem került sor ilyen tartalmú rendelkezésekre, így az egyház tagjai magukra maradtak annak eldöntésében, hogy mikor és hogyan szólalnak meg, ha egyáltalán.

Mára ezekben az országokban furcsa módon az egész egyház *ecclesia discens*nek mutatkozik, minthogy a társadalmi diskurzusban sem a vezetők sem a vezetettek nem vesznek részt olyan mértékben, hogy ne lehessen hangjukat hallatlanra venni. Igaz ugyan, hogy a legfrissebb kutatások szerint 14 volt szocialista ország megkérdezettjeinek fele úgy vélekedett, hogy az egyházak éppen annyiszor emelik fel szavukat, amennyiszer szükséges, ám a válaszolók döntő többsége már az egyházzüldözés korszakában nőtt fel, a kényszerből hallgató egyház számukra természetes. Ha a pártpolitikai vagy privát morális magatartásra vonatkozó nyilvános megszólalásaikat nem erősítené fel a kritikusok bosszús zsibongása, úgy tűnnének, mintha meg sem szólaltak volna.

Az áldozat játzmája

Ki vitathatná, aki csak egy kicsit is belepillantott a II. világháborút követő évtizedek kelet-közép-európai vallás- és egyházztörténetébe, hogy a hívők közössége kiemelt célpontja volt az új hatalomnak. Részben azért is, mert ezekben az egyházakban látták az előző rendszer kulturális és politikai oszlopait. Minthogy egészen – az ismert kifejezéssel élve – totálisan új épületet akartak emelni, a régit földig kellett rombolni. A társadalom egésze legalább is nagy része vesztese volt ennek a folyamatnak, talán nem túlzás állítani, hogy a legfőbb ellenségnek látott és mint ilyennel

elbánt egyházaknak a leginkább van történelmi joga arra, hogy áldozatként értelmezze magát. Ez a legerőteljesebb és legáltalánosabb hivatkozási és helyzetértelmezési alap mind a mai napig.

Ugyanakkor az áldozat szerepnek van egy önvédő és önfelmentő aspektusa is. Aki áldozat az nem vétkes. A magyarországi vallási közösségek közösek ennek a szerepnek a viselésében. Különböző hivatkozási alapokra támaszkodva veszik körül magukat az áldozat-szerep védőbástyaival. A keresztény egyházakat a háború utáni sorsuk menti fel a társadalmi felelősség alól, a zsidó hitközségeket a háború előtti borzalom. Miközben bármely vallási közösség szellemiségének kiválóságai között nem nehéz találni olyan elméket, akik a legrettenetesebb sors terhe alatt görnyedve sem mondanak le erkölcsi integritásukról és kiteszik magukat a bűntudat fájdalmának, mert ebben látják megőrizhetőnek az embermivolt lényegi elemét, a vágóhídra terelt állaténál is szörnyűbb úton. De a többség, a vezetők és vezetettek között egyaránt, mégis az áldozati státus logikája mentén ért és érvel.

Disciplina arcani

A disciplina arcani a Konstantin előtti egyházüldözés korszakának szabálya, amely arról rendelkezett, hogy a hit mélyebb titkait a pogányok számára nem szabad egyszerre felfedni, hanem fokozatosan kell őket bevezetni, amit misztagógiának neveztek. Az V-VI. századra, amikor a kereszténység már beilleszkedett államvallássá lett a birodalomban ez a szabály eredeti formájában értelmét veszítette, s átalakult a katekumenekkel és a pogányokkal való bánásmódban a fokozatosság irányelvévé.

A nyilvánosság modernkori paradigmaticus változása olyan kommunikációs teret hozott létre, amelyben a disciplina arcani ismét megtelik értelmező jelentéssel. Amint a véres egyházüldözések idején értelme volt a titoktartásnak, úgy a mai agyonbeszélt harsogó nyilvánosság viszonyai közepette is komoly funkciója és üzenete lehet a tudatosan vállalt hallgatásnak. Találónan fejezi ki Bonhoeffer: Az

arkanum szabály társadalmi kommunikáció nélkül gettó, a társadalmi nyilvánosság arkanum fegyelem nélkül pedig bulvár.

A múlttal való egyházi szembenézés tényei és folyamatai és ezek nyilvánosság előtti megjelenítése nem járnak ma együtt, amelynek egyik oka lehet éppen ez a bulvárke-rülő fegyelmezettség. Az egyházak folyamatosan törekszenek arra, hogy belső nyil-vánosságot teremtsenek, s ebben érleljék meg a külső nyilvánossághoz szóló mon-danivalóikat. A sajtó szemfüles paparazziai, akik az eladható sztori oltárán szakmai öntudattal áldoznak fel személyeket, családokat, bármit csak alátámasztják az egy-házak aggodalmait.

Sokaknak sikerült övéik bensőséges körében számot vetni múltjukkal, és lezárni ezt a témát. A cseh püspöki kar körlevélben szólította fel a papokat, hogy saját püspö-kük előtt jelenjenek meg, adjanak számot az elmúlt korszakban játszott szerepükről, s egyezzenek meg. Ezekből a beszélgetésekből szinte semmi nem került nyilvános-ságra és a cseh katolikusok mondhatják, hogy túl vannak a múlttal való elszámolás nehéz korszakán. Magyar papi ügynökök közül is sokan törekedtek híveik, egy-házmegejük, baráti körük előtt tisztázni múltjukat, de a nyilvánosság elől elzárkóz-tak. Lebuktatásuk érdekes volt, a kiengesztelődés nyilvánosságra hozását nem igé-nyelték.

Az ige sorsa

A háromféle hallgatás leírásában az egyház és a társadalom közötti viszonyra fi-gyeltünk. Szükséges azonban az egyháznak a rá bízott igéhez, a hitvalláshoz és an-nak folyamatosan megújuló megfogalmazásához való viszonyát is tárgyalni. Az egyháztörténet minden korszakára nézve megállapítható, hogy a pasztorális krízis mögött ott található a hit krízise. Kelet-Közép-Európában az elnémított egyház még őrizte a háború előtti korszak teológiáját, s alkalmazta a fennálló viszonyok értelme-zésére. A totális diktatúra azonban a hit értelmezésének a kereteit is radikálisan

megváltoztatta és sajátosan kontraszelektív felsőoktatási politikával elérte, hogy a teológiai élet tudományossága felfüggesztődjék. Sem a teológia művelői, sem a teológia művelés keretei nem voltak alkalmasak arra, hogy a kor igényeinek megfelelő módon segítsék a hitértelmezés munkáját. A hallgató egyház korszakában lassan elveszítette relevanciáját a korábbi teológiai rendszer, s a II. vatikáni zsinatot követő teológiai impulzusoktól elvágva egy közepes szintű, vízióhiányos teológia vált általánossá. A néhol felbukkant igényes és ihletett inspirációk szakmai vitájára sem volt lehetőség, bár az egyház bizonyos félhivatalos rétegeit ezek máig hatóan befolyásolták. Ez az a teológiai közeg, amelyben a mai egyházi vezetők és keresztény értelmiségiek nevelődtek. A rendszerváltást követően részben sok minden maradt a régi-ben, részben tapasztalhatjuk a korábbi korszak teológiájának lassú kivérzését. Ám a magas szintű elsősorban a jó külföldi egyetemeken tanult teológia még beleütközik a korábbi korszak hitbizományainak gátjába, de még inkább belevész egyfajta antiintellektuális spiritualizmus kódébe.

Következtetések

A hallgatást, bármilyen is legyen az, a misztikára való bátorság törheti meg. Belülről oldódik, bármely külső körülmény között. Ma még a háromféle hallgatás fátylát – sietős türelmetlenséggel, vagy irgalmas óvatossággal – félrehajtva a hit töredékeit őrző aggodalommal találkozunk. Ez, első sorban és végső soron az egyházi múlt diskurzusának valódi témája. Ennek tudomásulvétele vár a témában érintettekre és a szó legtagabb értelmében véve érdekeltekre, s ennek értelmezési erőterében vethetők fel megfelelően a múlt tényei és összefüggései.

Irodalom

Máté-Tóth, András (1994): Katolikus konfliktuskultúra. *Egyházfórum* 9 (1): 30-44.

Máté-Tóth András, (2001): A II. Vatikáni zsinat és a magyar elhárítás.

http://www.vallastudomany.hu/Members/matetoth/vtmtadocs/m-ta_II_vatikani_zsinat

Máté-Tóth András, Juhant, Janez (2001): Widerstand und Konformismus. *In Kirche im Aufbruch. Zur pastoralen Entwicklung in Ost(Mittel)Europa: eine qualitative Studie*, Szerk.: Máté-Tóth, András és mások. Ostfildern: Schwabenverlag, 318-338.